

THEOLOGIA BIBLICA

Koncz-Vágási Katalin*
Gégény/Debrecen

A tizenkét kispróféta könyve mint összefüggő irodalmi alkotás

A kutatás története és jelenlegi állása a címfeliratok
vizsgálatának tükrében

Das Buch von den Zwölf Kleinpropheten
als zusammenhängendes literarisches Werk.

Die Geschichte der Forschung und deren jetziger Stand
im Spiegel der Überschriftenanalysen. Zusammenfassung

Über die Analyse des Zwölfprophetenbuches ist zur Zeit das redaktionsgeschichtliche diachron und das endtextlich orientierte synchron Modell beherrschend. Beide Grundhaltungen fangen anderswo an und auch ihre Methoden sind unterschiedlich. Doch sind ihre Ergebnisse darin deckungsgleich die *Zwölf Propheten* mehr als eine Anthologie der voneinander unabhängigen Bücher anzusehen. Nach der Übersicht der anfänglichen Forschungsgeschichte (Kapitel 1.) und nach dem Überblick der reaktionsgeschichtlichen (Kapitel 2.), beziehungsweise der endtextlich orientierten (Kapitel 3.) Annäherung stellt die Autorin fest, dass auf dem Forschungsgebiet der Zwölf Propheten beide Methoden mitsamt angewandt werden müssen. Es ist nämlich dementsprechend vermeidlich die Tiefgründigkeit des redaktionsgeschichtlichen Modells zu verzetteln, des Weiteren können die Fallen der extremen Simplifikation der synchronen Annäherung vermieden werden. (Kapitel 4.)

Schlüsselwörter: Zwölfprophetenbuch, Überschriften, redaktionsgeschichtlich und endtextlich orientiertes Modell.

1. Bevezetés

A legkorábbi utalás arra, hogy a prófétai iratokat Hóseástól Malakiásig egyetlen prófétai iratnak tekintik, Kr. e. 180 körül található Jézus, Sirák fiának könyvében. Az „atyák dicsérete” című szakaszban (JSir 44,1–50,24) – a héber kánonnak megfelelő sorrendben – Ézsaiás (48,22), Jeremiás (49,7) és Ezékiel (49,8) után a „Tizenkét próféta” következik (49,10). Ez a tény egyrészt azt bizonyítja, hogy a 12 prófétai iratból álló gyűjtemény ekkorra már összeállt,¹ sőt kanonikus tekintélyét is elérte, másrészt viszont úgy is értelmezhető, hogy Sirák ezeket az iratokat egy könyvnek tekintette.

* Koncz-Vágási Katalin református lelkész és vallásnász. Teológiai tanulmányait Debrecenben, Münsterben, Halléban és Zürichben végezte. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolájának nappali tagozatos hallgatója. Kutatási területe: Hageus prófeta könyve. Lelkipásztori szolgálatot a Besztereci és a Gégényi Református Egyházközségekben végez.

¹ Scharf, A., A.: *Die Entstehung des Zwölfprophetenbuchs*. BZAW 260, Walter de Gruyter, Berlin–New York 1998, 4–6.; vö. Childs, B. S.: *Introduction to the Old Testament as Scripture*. Fortress Press, Philadelphia 1980, 64., 373.

A korai zsidó és a keresztyén hagyományban is találhatunk erre utaló jeleket. A qumráni 4. számú barlangból előkerült kéziratból kiderül, hogy a tizenkét iratot mindig együtt, egyetlen tekercsre írták.² A Kr. u. 1. századból való az a kézirat, mely a Wadi Murrabbaatból került elő. Ebben a tekercsben a Kispróféták iratai között csupán egy nagyobb bekezdés, három üres sor található, de az új könyvet nem indítják még csak új oszlopban sem: mindez azt jelzi, hogy ezek az iratok egyetlen bibliai könyvet alkotnak.³ Ugyanígy kezeli a Kispróféták iratait a Babiloni Talmud (Baba Batra 14b/15a), a Vulgatában (Kr. u. 4. sz.) a Kispróféták elé írt prólogusában Hieronímusz,⁴ és a Kr. u. 9–10-ban keletkezett masszóra eljárása is.⁵

A sorrendet tekintve a zsidó hagyomány szerint a hat részletesen datált kispróféta irata „történelmi” sorrendben áll egymás után: Hóseás, Ámós, Mikeás, Zofóniás, Haggeus és Zakariás, továbbá még a nem datált könyvek elhelyezkedése is ehhez az elrendezéshez igyekszik igazodni.⁶ Így Jónás, Amittaj fia, akit a 2Kir 14,25-ben említett, azonos nevű prófétával azonosítottak, a hagyomány szerint Mikeás előtt tevékenykedett – mi azonban már tudjuk, hogy az irat csak a fogság után keletkezhetett. Malakiás Haggeust és Zakariást követi, mivel könyve feltételezi, hogy a második Templom, melynek építését Haggeus és Zakariás szorgalmazta, már áll és működik. Kronológiai okokkal nehéz lenne azonban azt megmagyarázni, hogy Jóel és Abdiás miért lett a Kr. e. 8. századi próféták közé besorolva.⁷ Jóelnél – legalábbis a könyv alaprétege esetében – ugyan nem szólna semmi a Kr. e. 8. századi datálás ellen, de az figyelemre méltó, hogy a királyság mint téma nem jelenik meg benne,⁸ az Abd 1,11–14 pedig egyértelműen feltételezi Jeruzsálem Kr. e. 587-es elfoglalását.⁹ E két könyv besorolására a választ inkább az a szignifikáns „kulcsszó-láncolat” adhatja meg, amely Hóseástól Jóelhez (vö. Hós 14,2–3 – Jóel 2,12–14), Jóeltől Ámósához (vö. Jóel 4,16 – Ám 1,2) és Ámósztól Abdiáshoz (vö. Ám 9,12 – Abd 1,17–18) vezet.

Amennyiben tehát a Kispróféták könyveit a zsidó hagyomány alapján történelmi sorrendbe rendezett iratcsoportnak tekintjük, akkor alapvetően két nagy rész különíthető el egymástól: az első a fogság előtti kinyilatkoztatásokat tartalmazza (Hóseástól Zofóniásig), a második pedig a fogság utánit (Haggeustól Malakiásig). Ezt az is világo-

² A témához ld. bővebben: Fuller, R. E.: The Form and Formation of the Book of the Twelve: The Evidence from the Judean Desert. In: House, P. R.–Watts, J. W. (Eds.): *Forming Prophetic Literature*. Sheffield Academic Press, Sheffield 1996, 86–101.

³ Schart, A.: *i. m.* 1–2.

⁴ Zenger, E.–Fabry, H.–J.–Braulik, G. et alii (Hg.): *Einleitung in das Alte Testament*. Kohlhammer, Stuttgart 2006, 367.

⁵ A héber kánonban a Kispróféták könyvének végén a záró masszóra egyszerűen „Tizenkettőnek” (עשרים ושניים) nevezi a gyűjteményt. A záró masszóra számba veszi mind a tizenkét könyv verseit (פסוקים) és megjegyzi, hogy a korpusz közepén a Mík 3,12 helyezkedik el. Ez az eljárás azt mutatja, hogy a zsidó hagyomány a Kr. u. 9–10. században a gyűjteményt egyetlen bibliai könyvként kezelte, ld. Schart, A.: *i. m.* 1.

⁶ Így Cornill, C., H.: *Einleitung in das Alte Testament*. Grundriss der Theologischen Wissenschaften II/1, 2. neu bearbeitete Auflage, J. C. B. Mohr, Freiburg 1892, 221.; Archer: *Az Ószövetségi bevezetés vizsgálata*. 355. skk. 376–377., vö. Schart, A.: *i. m.* 37. skk.

⁷ A LXX-ban eltérő sorrendben.

⁸ A kutatók egy része ma is elképzelhetőnek tartja, hogy Jóel könyvének alaprétege már a fogság előtt is létrejöhett, ám a többség az egész könyvet a fogság utáni időre datálja. Ld. Rózsa Huba: *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*. 2. kötet. Szent István Társulat, Budapest 1996, 306–307.

⁹ Schart, A.: *i. m.* 37., vö. Wolff, H. W.: *Dodekapropheton 3: Obadja und Jona*. BKAT 14,3, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1977, 1. skk., valamint Wolff, H. W.: *Dodekapropheton 2: Joel und Amos*. BKAT 14,2, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1969, 1–2.

san jelzi, hogy Haggeus és Zakariás már nem izráeli vagy júdai királyokkal, hanem a perzsa uralkodóval adja meg a datálást (Hag 1,1; Zak 1,1). Ez a két nagy rész antitetikusan egymásra vonatkozik: A fogság előtti látomás-ciklus (Ám 7,1–9,6) a választott nép „végét” látja (Ám 8,2), míg a fogság utáni látomásciklus (Zak 1,7–6,8) már Izráel helyreállításának valóságáról beszél. Ámósz látomásainak közepén helyezkedik el Amacjá, Bétel papjának ellenszegülése és az északi ország bukásának megjövendölése (Ám 7,10–17), de Zakariás éjjeli látomásainak centrumában már Jósua főpap megtisztítása áll (Zak 3,1–10). A fogság előtti részben Samária bukása különösen is hangsúlyos, ám Samáriát a Mík 1,7 említi utoljára, s egyúttal ez az utolsó olyan hely is, ahol az Izráel feletti isteni ítélet végrehajtóiként az asszírok jelennek meg, hiszen a Mík 1,8-tól Zofóniásig ezek már a babiloniak lesznek.¹⁰

A Kispróféták könyve tehát szándéka szerint a prófétákat olyan sorrendben kívánja prezentálni, amely szerint a prófétai szó végigkísérte Izráel történetét, és jó előre megjövendölte történelmének főbb eseményeit.¹¹ A mű tehát tartalmilag és teológiailag is jól átgondolt koncepcióval rendelkezik, ami miatt egységes szerkesztői elvek alapján elrendezett gyűjtemény benyomását kelti.

A kritikai bibliatudomány azonban ezt a szemléletet hosszú időre feladta, és a könyvet tizenkét, egymástól független prófétai irat antológiájának tekintette – ahogyan például Döderlein és Duhm nyomán Ézsaiás könyvében is sokáig három, egymástól irodalmilag független prófétai iratot látott (Ézs 1–39; 40–55 és 56–66).

Az utóbbi évtizedekben azonban e tizenkét könyv összetartozását a kutatók újra felfedezték. A „Tizenkét próféta könyv”-nek vizsgálatánál alapvetően más-más utat követ az angolszász és a német nyelvű szakirodalom. Az előbbi a maga szinkron megközelítésével az egyes iratokon átívelő kompozíciós szerkezetre és az ún. „kulcsszó-láncolatok”-ra koncentrált, és alapvetően a szerkezeti és tematikai egység kimutatásán munkálkodik, míg a német nyelvű szakirodalom a maga diakron kérdésfeltevésével inkább a gyűjtemény előállításának redakciótörténeti lépéseit igyekszik rekonstruálni – ám ma már mindkét tábor ismét a 12 könyv végső formájának irodalmi egységét, illetve fokozatos egységülését feltételezi.¹²

2. A címfeliratok szerepe a Kispróféták egységességének vizsgálatában és a gyűjtemény előállításának rekonstruálásában

A Kispróféták címfelirattal vagy valamilyen bevezetéssel kezdődnek, melyek formai és tartalmi jellegzetességeik alapján jól elkülöníthetők egymástól. Segítségükkel a Kispróféták könyvei ezáltal is csoportosíthatóak, illetve bizonyos megállapítások is levonhatóak az előállításukra nézve. Olyan korai gyűjtemények rekonstruálhatóak, melyek megelőzték a jelenlegit, illetve az is megállapítható, hogy az egyes prófétai iratok önállóan, vagy más iratokkal együtt kerültek be a Kispróféták jelenlegi gyűjteményébe.¹³

¹⁰ Schart, A.: *i. m.* 38.

¹¹ Uo. 39.

¹² Zenger, E. et alii (Hg.): *i. m.* 517–518.

¹³ I.d. Steuernagel, D. C.: *Einleitung in das Alte Testament*. Sammlung Theologischer Lehrbücher, Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1912, 61. skk.; Eissfeldt, O.: *Einleitung in das Alte Testament*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1964, 517. skk., újabban pedig pl. Schart, A.: *i. m.* 151. skk.; Koch, K.: Prophetenüberschriften. Ihre Bedeutung für das hebräische Verständnis von Prophetie. In: Graupner, A. – Delkurt, H. – Ernst, A. B. (Hg.): *Verbindungslinien. Festschrift W. H. Schmidt*. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2000, 165.

A címfeliratok vizsgálata tehát jelentősen előremozdíthatja a Kispróféták könyvének előállításáról való ismereteinket, támpontokat szolgáltatva azoknak a redakciótörténeti folyamatoknak a feltérképezéséhez, melyek eredményeképpen létrejöttek az egyes iratok, rész-gyűjtemények, illetve a jelenlegi tizenkettes gyűjtemény. Természetesen az így nyert megállapítások csak munka-hipotézisek: a gyűjtemény előállításának folyamatát nem lehet csak és kizárólag a címfeliratok elemzésére felépíteni. A levont következtetéseknek az adott prófétai iratok mélyreható formai és tartalmi elemzése révén nyert megfigyelésekkel is összhangban kell lennie. Ezek az elemzések, illetve a kutatástörténetnek ez a vonulata azonban – reményeim szerint – majd egy másik tanulmány témája lesz.

A Kispróféták tizenkét könyve elején tehát mindig vagy egy címfelirattal találkozunk, ami a legtöbbször egy, a következő mondattól független nominális mondat, vagy pedig, ilyen címfelirat híján, egy teljes, a közvetlen folytatáshoz szervesen kötődő bevezető, igei mondattal, amiket bibliai történetek, illetve próféciák bevezetőjeként máshonnan is ismerünk (Jón, Hag, Zak).¹⁴

Hóseás:	„Ez az Úr igéje, amely Hóseáshoz, Beéri fiához szólt, Uzzijának, Jótámnak, Áháznak és Ezékiásnak, Júda királyainak az idejében, és Jeroboámnak, Jóás fiának, Izráel királyának az idejében.” (1,1)
Jóel:	„Ez az Úr igéje, amely Jóelhez, Petúél fiához szólt.” (1,1)
Ámósz:	„Ámósz beszédei, aki a tekóai pásztorok közé tartozott. Ezt látta Izráelről Uzzijának, Júda királyának, és Jeroboámnak, Jóás fiának, Izráel királyának az idejében, két évvel a földrengés előtt.” (1,1)
Abdiás:	„Abdiás látomása.” (1,1a)
Jónás:	„Így szólt az Úr igéje Jónáshoz, Amittaj fiához.” (1,1)
Mikeás:	„Ez volt az Úr igéje, amely a móreseti Mikeáshoz szólt Jótámnak, Áháznak és Ezékiásnak, Júda királyainak idejében. Ezt látta Samáriáról és Jeruzsálemről.” (1,1)
Náhum:	„Fenyegető jövendölés Ninivéről. Az elkósi Náhum látomásának könyve.” (1,1)
Habakuk:	„Fenyegető jövendölés. Habakuk próféta látomása.” (1,1)
Zofóniás:	„Az Úr igéje szólt Zofóniáshoz, Kúsi fiához, aki Gedaljá fia, aki Amarjá fia, aki Hizkijá fia volt, Jósiásnak, Ámón fiának, Júda királyának az idejében.” (1,1)
Haggeus:	„Dárius király uralkodásának második esztendejében, a hatodik hónap első napján így szólt az Úr igéje Haggeus próféta által Zerubbábelhez, Sealtiel fiához, Júda helytartójához, és Jósua főpaphoz, Jócádák fiához.” (1,1)
Zakariás:	„Dárius uralkodásának második esztendejében, a nyolcadik hónapban így szólt az Úr igéje Zakariás prófétához, Berekjá fiához, aki Iddó fia volt.” (1,1)
Malakiás:	„Fenyegető jövendölés. Az Úr igéje, amelyet Malakiás által jelentett ki Izráelnek.” (1,1)

skk.; Wöhrle, J.: *Die frühen Sammlungen des Zwölfprophetenbuch: Entstehung und Komposition (Hos–Mal)*. BZAW 360, Walter de Gruyter, Berlin–New York 2006, 29. skk.

¹⁴ Így Schart, A.: *i. m.* 31. skk.; Koch, K.: *i. m.* 170. skk.; Wöhrle, J.: *i. m.* 30. skk.

A címfeliratokban megfigyelhető bizonyos elemek ismétlődése, vagy épp ellenkezőleg, azok hiánya. Állandó elemként jelennek meg a műfaj megjelölésére szolgáló דִּבְרֵי „beszéd, íge, szó, dolog”, חֲזוֹן „látomás” és מִשָּׂא „fenyegető jövődölés” kifejezések, melyek leginkább a mondat elején állnak. Valamennyi címfeliratban szerepel a próféta megnevezése is. Ez alól talán csak Malakiás könyve a kivétel, hiszen ebben az esetben nem tisztázott, hogy a Mal 1,1-ben a מְלֵאכִי valóban tulajdonnév-e.¹⁵

Opcionális elemként a címfeliratokban közelebbi adatok is megjelenhetnek a próféta származásáról (Hós, Jóel, Zof), származási helyéről (Ám, Mik, Náh) vagy a foglalkozásáról (Ám).

Négy címfeliratban található datálás a próféta működési idejéről, az akkor uralkodó izraeli és júdai királyok megnevezésével (Hós, Ám, Mik, Zof). Ámósznál e datálás további pontosítására szolgál a földrengésre való utalás. Ámósz, Mikeás és Malakiás felirata azt is közli, hogy a próféciák eredeti címzettje Izrael (Ám, Mal), vagy éppen Samária és Jeruzsálem (Mik).

A címfelirat nélküli könyvekben a címfelirat funkcióját a bevezető igei mondat veszi át, amelyben mindig megtalálható a próféta neve (Jón, Hag, Zak), illetve az, hogyan kapta meg Jahve igéjét (דִּבְרֵי־יְהוָה). Jónásnál ezen túl csak az apja neve szerepel, míg Haggeusnál és Zakariásnál ott van a datálás is, Dárius, perzsa király uralkodási évéhez kötve. Mindkettőjüknél megjelenik a מְבִיאֵי megnevezés, illetve Haggeusnál kiegészítésképpen a címzettek (Zerubbábel és Jósua), Zakariásnál pedig a próféta családi háttere adott.

A Kispróféták feliratait O. Wahl (1990), és őt követve A. Schart (1998)¹⁶ a datálás megléte vagy hiánya alapján, míg K. Koch (2000) és J. Wöhrle (2006)¹⁷ inkább a műfaj megjelölése szerint csoportosítja. Mindkét álláspontot szeretném röviden ismertetni.

2.1. A. Schart (1998) elmélete

Amint említettem, Schart a feliratokat a datálás alapján csoportosítja. Munkájában a formai egyezésekből redakciótörténeti következtetéseket is levon, illetve igyekszik az adott prófétai gyűjtemények szerkesztőit és előállításának korát is megállapítani.

Schart a feliratok között az alábbi három csoportot különíti el:

1. Címfeliratok időmeghatározással (Hós 1,1; Ám 1,1; Mik 1,1; Zof 1,1)
2. Címfeliratok időmeghatározás nélkül (Jóel 1,1; Abd 1,1; Náh 1,1; Hab 1,1; Mal 1,1)
3. Bevezető mondatos iratkezdések datálással, vagy anélkül (Jón 1,1; Hag 1,1; Zak 1,1).¹⁸

¹⁵ A kérdés az, hogy a מְלֵאכִי szó valóban a próféta neve-e, hiszen ez a személynév máshol nem fordul elő, illetve a LXX a helyén az ἀγγελίου αὐτοῦ fordítást kínálja. Ennek alapján sokan úgy gondolják, hogy a szó a Mal 3,1-ből vett cím, ld. Sellin, E.: *Das Zwölfprophetenbuch*. KAT 12, A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig–Erlangen ³1930, 540. skk., Horst, F.: *Die Zwölf Kleinen Propheten. Hosea bis Micha*. HAT 14, Mohr-Siebeck, Tübingen ³1964, 265. skk. Ám a Mal 3,1-ben lévő jövőbeni követ váradalma némelyek szerint nem ok a Malakiás név elutasítására, ld. pl. Deissler, A.: *Zwölf Propheten III: Zefanja, Haggai, Sacharja, Maleachi*. Die Neue Echter Bibel, Echter Verlag, Würzburg 1988, 315. skk., Reventlow, H. Graf: *Die Propheten Haggai, Sacharja und Maleachi*. ATD 25,2, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1993, 133. Ld. bővebben Meinhold, A.: *Maleachi*. BK 14,8, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2006, 1–17.

¹⁶ Wahl, O.: *Die Bücher Micha, Obadja und Haggai*. Geistliche Schriftlesung 12, Patmos Verlag, Düsseldorf 1990, 91. skk.; Schart, A.: *i. m.* 39. skk., ld. még Rendtorff, R.: *Theologie des Alten Testaments. Ein kanonischer Entwurf*. Band 1: Kanonische Grundlegung, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1999, 245. skk.

¹⁷ Koch, K.: *i. m.* 165. skk.; Wöhrle, J.: *i. m.* 33. skk.

¹⁸ Schart, A.: *i. m.* 39–47.

A datálással ellátott címfeliratokhoz sorolja Schart a Hós 1,1; Ám 1,1; Mík 1,1 és a Zof 1,1 verseket, és feltételezi, hogy ez a négy felirat ugyanannak a redaktornak köszönhető. Véleménye szerint a feliratokat bevezető *אֲשֶׁר הָיָה אֵלַי* vagyis „Jahve igéje, amely szólt XY-hoz” (kivéve Ám 1,1) kifejezés igen hasonló a deuteronomista szerkesztők által gyakran használt *אֲשֶׁר הָיָה אֵלַי* („és szólt Jahve igéje XY-hoz”, vö. Jer 7,1; 11,1; 18,1; 21,1; 30,1; 32,1; 34,1.8; 35,1; 40,1) kifejezéshez, azzal a különbséggel, hogy az a deuteronomista terminológiában egyes konkrét jövődöléseket vezet be, míg a címfeliratokban az egész irat tartalmát fejezi ki.¹⁹

Ezeknek a címfeliratoknak közös formai eleme az időpont meghatározása. Mind a négy felirat (Hós, Ám, Mík, Zof) az izráeli és/vagy a júdai királyok megnevezésével adja meg az adott kispóféta működésének időpontját:

	<i>Hóseás</i>	<i>Ámósz</i>	<i>Mikeás</i>	<i>Zofónás</i>
Jeroboám (É)	*	*		
Uzijjá (D)	*	*		
Jótám (D)	*			
Áház (D)	*		*	
Ezékiás (D)	*		*	
Jósiás (D)				*

Schart felhívja a figyelmet arra, hogy ezek voltak azok az uralkodók, akik különösen is fontosak a deuteronomista teológia számára (vö. 2Kír 17,13; 21,10–15; 24,2). A *Deuteronomista Történeti Mű*ben a próféták gyakran a királyi udvarral szemben fogalmazták meg kritikájukat, de időről időre megjelentek olyan próféták is, akik támogatták az uralkodó munkáját (pl. Nátán Salamont, 2Sám 12,1 skk; Elizeus tanítványa Jéhút, 2Kír 9,1 skk.). Az uralkodóval való szembenállás leginkább Hóseásnál jelenik meg (Hós 13,9–11). Ámósz kevésbé kritizálja a királyt (Ám 7,9), míg Mikeás és Zofóniás egyáltalán nem érinti a témát. Egyedül Hóseás és Ámósz nevezi meg az északi királyok közül Jeroboámot, ellenben három déli uralkodóról (Jótám, Áház, Ezékiás) is hallunk ebben az időszakban. Ez kivált Mikeásnál érdekes, akinek Samária is a címzettje, a címfelirat azonban mégsem nevez meg izráeli uralkodót.²⁰

Mindez arra enged következtetni, hogy a szerkesztő ezeket a prófétai iratokat nem izolálva, hanem egymással szoros összefüggésben olvasta, és így akarta olvastatni azokat. A címfeliratok szisztémája jól illik a *Deuteronomista Történeti Mű* szemléletéhez, és célja az lehetett, hogy Hóseás, Ámósz és Mikeás kijelentéseit Ezékiás király reformjával, míg Zofóniást Jósiás király reformjával hozza összefüggésbe (vö. 2Kír 18–20; 22–23). Ezek a reformok azonban nem értek el tartós sikert, ezért a próféták végül is meghirdették az ítéletet. A címfeliratok és a *Deuteronomista Történeti Mű* megegyezik abban, hogy Jósiás után nem említenek több prófétát a fogságig (vö. 2Kír 24,2). A Királyok 2. könyvében belül azonban sem Hóseás, sem Ámósz, sem Mikeás, sem Zofóniás nincs megemlítve: Ezékiás király idejében ez a történeti könyv egyedül Ézsaiás prófétát említi (2Kír 18–20), Jósiást szerinte reformjában Hulda prófétanő támogatta (2Kír

¹⁹ Schart, A.: *i. m.* 40.

²⁰ Uo. 42–44.

22,11–20), míg Manassé idejében névtelen prófétákat említ, akik ítéletet hirdettek a nép felett (2Kír 21,10–15), ám a címfeliratok nem datálnak az ő idejére prófétát.

A fenti megállapítások egy átgondolt és koherens címfelirati szisztémára utalnak. Így nagyon valószínű, hogy azokat a prófétai iratok szerkesztője alkotta meg. A feliratok egyfajta „használati utasítást” adtak az olvasó számára, hogy hol és mikor „érvényes” Jahve szava, illetve milyen kapcsolódási pontok találhatóak az egyes iratok között.²¹

A címfeliratok bizonyos koncepcionális egyezést mutatnak a *Deuteronomista Történeti Művel*, habár, amint láttuk, a különbségek sem elhanyagolhatóak. Valószínűleg tehát, hogy a prófétai iratoknak ez a szerkesztője maga is a deuteronomista iskola tagja lehetett, de aligha tartozott a Deuteronomista Történeti Mű szerkesztői köréhez.²² Schart e szerkesztő munkáját „D-redakciónak” nevezi, de azt is megemlíti, hogy a fent említett koncepcionális egyezéseken túl nincs elegendő nyelvi bizonyíték a deuteronomista jelleg teljes és egyértelmű igazolására.²³

A datálás nélküli címfeliratokhoz sorolja Schart a következő helyeket: Jóel 1,1; Abd 1,1; Náh 1,1; Hab 1,1; Mal 1,1. Ezek közül a Náh 1,1 és a Hab 1,1 szoros formai összetartozását emeli ki, és fontosnak tartja megemlíteni azt is, hogy mindkét irat tartalmaz egy hosszabb himnikus teofánia-leírást (Náh 1,2–8; Hab 3,3–15).²⁴ Schart szerint a Jóel 1,1 és az Abd 1,1 is szorosan összefüggnek egymással, hiszen sem datálást, sem a műfaj meghatározására szolgáló נָשַׁף kifejezést nem tartalmazzák, ám mindkét irat központi témája az „Úr napja”.²⁵

A bevezető mondatokkal rendelkező iratkezdésekhez sorolja Schart a Jón 1,1; Hag 1,1; Zak 1,1 verseket. Véleménye szerint Haggeus és Proto-Zakariás szorosan összetartozik Jónással szemben (nincs datálás), hiszen mindkettő a perzsa uralkodót adja meg datálásában, illetve koherens beszámolóval szolgálnak saját fellépésükről és a jeruzsálemi Templom újjáépítéséről.²⁶

2.2. K. Koch (2000) elmélete, és annak lehetséges redakciótörténeti következtetései

K. Koch a címfeliratok között a műfaj megjelölése alapján 3 típust különít el:

1. A דְּבָרָה-sablon: Hós 1,1; Jóel 1,1; Ám 1,1; Mik 1,1; Zof 1,1.
2. A מְשָׁפָה-sablon: Náh 1,1a; Hab 1,1; Zak 9,1; 12,1; Mal 1,1.
3. A חֲזוֹן-sablon: Abd 1,1; Nah 1,1b.²⁷

A דְּבָרָה-sablon (Hós 1,1; Jóel 1,1; Ám 1,1; Mik 1,1; Zof 1,1) esetében a דְּבָרָה szót tartalmazó tematikus nominális kijelentés áll a felirat élén. Ehhez egy magyarázó mellékmondat kapcsolódik, amelyben az isteni kijelentés történése (הִירָה), vagy annak belső

²¹ Schart, A.: *i. m.* 44–45.

²² Így Schmidt, W. H.: *Die deuteronomistische Redaktion des Amosbuches*. ZAW 77, Walter de Gruyter, Berlin 1965, 168–193.; Jeremias, J.: *Kultprophetie und Gerichtsverkündung*. WMANT 35, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1970, 51. skk.; Wolff, H. W.: *Dodekapropheten 1: Hosea*. BKAT 14,1, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1961, 2. skk.; Nogalski, J.: *Literary Precursors to the Book of the Twelve*. BZAW 217, Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1993, 217.

²³ Schart, A.: *i. m.* 46.

²⁴ Uo. 47.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 48.

²⁷ Koch, K.: *i. m.* 165. skk.

észlelése (חזרה) jut kifejeződésre, majd pedig a próféta neve következik. Közös tehát ezekben a feliratokban, hogy a többi próféta könyv címfeliratával szemben a próféták neve – Ámós kivételével – egy mellékmondatban áll; ez a jellegzetesség egyébként még a Hab 1,1-ben fordul elő.²⁸ A név mellett megjelenhet a családi vagy a származási hely, illetve gyakori a címzettek megnevezése is. A feliratok végén – Jóel kivételével – a datálás található.²⁹

	דְּבַר־יְהוָה / דְּבַר־יְהוָה	Jabve (יהוה)	Név + mellékmondatban (אֲשֶׁר) helységnev	Mellékmondat (אֲשֶׁר)	Név	Helységnev (*) Címzett (**)	Ős ősök	Datálás (*) kettős: (**)	Címzett
Hós	*	*		*	*		*	*	
Mik	*	*		*	*	*		*	*
Zof	*	*		*	*		*	*	
Ám	*		*	*		**		**	
Jóel	*	*		*	*		*		

E típuson belül Hós, Mik és Zof címfeliratában az a közös, hogy a felirat elején a דְּבַר־יְהוָה műfaj-meghatározás áll, illetve az, hogy a feliratok Izráel és Júda uralkodóinak az említése révén datálást is tartalmaznak.³⁰

A Zof címfeliratában lévő datálás és a Zof 1,4–6-ban megfogalmazott kultuszkritika arra utal, hogy a próféta a jósiási reformot végrehajtók köréhez tartozhatott. Az íróprófétáknál szokatlan módon a felirat a próféta neve után négy felmenőt nevez meg,³¹ akik közül az utolsó Ezékiás. Bár a névhez nincs hozzáfűzve semmilyen cím, a felirat szándéka nyilvánvalóan az, hogy Zofóniást Ezékiás király leszármazottjaként mutassa be – ami valószínűleg nem más, mint irodalmi fikció.³²

Ámós könyvének címfelirata a דְּבַר szó használatán és az alárendelő mondat szerkezetén túl abban is megegyezik Hós, Mik és Zof datálásával, hogy csak ebben a négy feliratban található datálás Izráel és/vagy Júda királyai uralkodásának a megnevezésével.³³

A címfeliratok összehasonlításakor azonban azonnal észrevehető, hogy Ámós felirata nem a דְּבַר־יְהוָה alakot használja, hanem a דְּבַר־יְהוָה kifejezést. Ez az eltérés arra utal, hogy ez a felirat nem a másik három könyv feliratának szerkesztőjétől származik, hanem azt így, készen vették át valahonnan. Ám nem ez az egyetlen eltérés. Ugyanis míg Hós, Mik és Zof címfelirata a próféta nevét egyetlen mellékmondatban hozza (így egyébként Jóel is), megadva a családi vagy a származási helyet, addig Ámósnál két mellékmondattal találkozunk. Az első mellékmondatban a próféta foglalkozása és a származása szerepel, míg a másodikban a címzett és a datálás. Ámós feliratának jellegzetessége továbbá az is, hogy a datálásnál nem csak az északi és a déli

²⁸ Wöhrle, J.: i. m. 39.

²⁹ Koch, K.: i. m. 166.

³⁰ Wöhrle, J.: i. m. 34–35.

³¹ Az egész Ószövetségben is mindössze 23 alkalommal fordul elő négy vagy több ős megnevezése, többnyire különösen is jelentős személyeknél, ld. pl. 4Móz 27,1; Józ 17,3 (Manassé); Ezsd 7,1–5 (Áron); 1Krán 6,18–23 (Izráel); 1Krán 6,29–32 (Lévi); 1Krán 9,4 (Júda).

³² Ld. Seybold, K.: *Nabum, Habakuk, Zephania*. ZB: AT; 24,2, Theologischer Verlag, Zürich 1991, 87–88.

³³ Wöhrle, J.: i. m. 33.

ország rész uralkodóit nevezi meg, hanem megemlíti egy természeti csapást, egy föld-rengést is.

A fenti címfeliratok **דְּבַר־יְהוָה**/ **דְּבַר־יְהוָה** szóhasználatát, közös mondatszerkezetét és datálási szisztemáját arra enged következtetni, hogy ezek az iratok valamikor egy közös gyűjteményt alkottak, melyet a kutatók a „Négy próféta könyvé”-nek (Hós, Ám, Mik, Zof) neveztek el.³⁴ Ámós feliratának egyedisége minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy az Ám 1,1 – a királyokkal történő datálást leszámítva – még az önálló Ámós könyv felirataként készült, s a többi könyv feliratának szerkesztője ezt tekintette, igaz, koránt sem mindenben követendő mintának.

Jóel címfelirata a **דְּבַר־יְהוָה** kifejezés használatában formai azonosságot mutat Hós, Mik és Zof feliratával, ám itt nincs datálás. Ez alapján kizárható, hogy a Jóel 1,1 ugyanannak a kéznek lenne köszönhető, mint a „Négy próféta könyvé”-nek feliratai. Ám az is nyilvánvaló, hogy Jóel feliratát egy későbbi kéz tudatosan azok mintájára alakította ki.³⁵ A nagyfokú hasonlóságot a kutatók egy része azzal magyarázza, hogy Jóel könyvét fűzték hozzá elsőként a „Négy próféta könyvéhez”, mielőtt az még a további könyvekkel kiegészült volna³⁶ – mások szerint viszont ez nem nyomós érv, és Jóel csak később, egyéb könyvek után kerülhetett a Kispróféták gyűjteményébe.³⁷

A **דְּבַר־יְהוָה**-sablon vizsgálata alapján tehát megállapítható, hogy a Kispróféták tizenkettes gyűjteménye előtt létezett egy olyan önálló gyűjtemény, mely Hóseás, Ámós, Mikeás és Zofóniás könyvéből állt („Négy próféta könyve”), s amelyet talán Jóel könyvével egészítettek ki a legkorábban.

A **מִשְׁאֵל**-sablon típusán belül (Náh 1,1a; Hab 1,1; Zak 9,1; 12,1; Mal 1,1) két csoport különböztethető meg: az egyszerű **מִשְׁאֵל** szerepel Náh és Hab könyvében (Náh 1,1a; Hab 1,1), ennek egy terjedelmesebb formája, a **דְּבַר־יְהוָה מִשְׁאֵל** forma található viszont a Zak 9,1; 12,1 és a Mal 1,1-ben.

A Náh 1,1a-ban a műfaj megjelölésére szolgáló **מִשְׁאֵל** konstruktusz-szerkezettel kapcsolódik a címzettekhez (Ninive). Ám a folytatásban a műfaj meghatározására egy újabb, a **סֵפֶר חֲזוֹן** szerkezet is megjelenik, melyet egy másik konstruktusz-szerkezetben a próféta neve és a származási helye követ – ahogy látni fogjuk, ez a szerkezet a feliratok harmadik típusába lesz majd besorolható. Náhum könyve így valójában két, eltérő típusú feliratot is tartalmaz. A Hab 1,1-ben a műfaj megnevezése (**הַמִּשְׁאֵל**) után, egy vonatkozási mellékmondatban áll a próféta neve és titulusa (**הַנְּבִיא**) mint a látomást kifejező **חֲזוֹן** ige alanya. Mindkét feliratban szerepel tehát a műfaj meghatározására szolgáló **מִשְׁאֵל** mellett a **חֲזוֹן** „látomást látni” ige valamilyen alakja is.³⁸

A Zak 9,1-ben csak maga a bővebb **דְּבַר־יְהוָה מִשְׁאֵל** forma jelenik meg, míg a Zak 12,1-ben és a Mal 1,1-ben ezen felül egy prepozíciós szerkezetben a jövődölések címzettje (Izráel) is. Zakariás e két feliratában a próféta nincs megnevezve. Malakiás felira-

³⁴ Wöhrle, J.: *i. m.* 38.

³⁵ Uo. 38–39.

³⁶ Ld. Ewald, H.: *Die Propheten des Alten Bundes*. 3 Bd. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1868, 74–82., és lehetséges hipotézisként említi Wöhrle, J.: *i. m.* 39., 464–465.

³⁷ Ld. pl. Nogalski, J.: *Literary Precursors to the Book of the Twelve*, 275–279.; Schart, A.: *i. m.* 47., 304. skk.; Koch, K.: *i. m.* 184.

³⁸ Wöhrle, J.: *i. m.* 40. Ezek alapján kérdéses, hogy Náhum könyvében egy vagy két felirat található, illetve, hogy melyik lehet az eredeti. Ld. Sellin, E.: *i. m.* 312. skk.; Horst, F.: *i. m.* 156. skk.; Elliger, K.: *Das Buch der Zwölf Kleinen Propheten II*. ATD 25, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1959, 3. skk.; Rudolph, W.: *Haggai–Sacharja 1–8/9–14 – Maleachi*. KAT 13,4, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 1976, 3. skk., vö. Schart, A.: *i. m.* 47. skk.

tánál, ahogy már említettük, a név kérdése erősen vitatott. Ennek ellenére is elmondható, hogy csak ezen a három helyen szerepel az Ószövetségben a fenti konstrukció, s az is feltűnő, hogy ez a három felirat a Kispróféták gyűjteményében közvetlenül egymás után lévő szövegegységet vezet be. Azt, hogy ugyanannak a kéznek lennének köszönhetőek (pl. Fohrer³⁹), megkérdőjelezheti a címzett megnevezésében az eltérő prepozíciók használata,⁴⁰ ugyanakkor igen valószínűtlen, hogy ez a három felirat egymástól teljesen függetlenül jött volna létre. Az egymástól való irodalmi függés tisztázása tehát még várat magára, mint ahogy az is megválaszolásra vár, hogy a Zak 9–14 két felirata miért nem igazodik a Zak 1,1 feliratához, holott a Kispróféták jelenlegi állapotában a Zak 1–8 részekkel kapcsolódik össze.⁴¹

A חזון-sablonhoz tartozó Abd 1 a címfeliratban álló עבִרְיָה חזון kifejezéssel egyértelműen megnevezi a műfajt és magát a prófétát. A Náh 1,1b-ben, a könyv második felirataként, a סֵפֶר חזון szerkezet jelenik meg, melyet egy konstruktusz-szerkezetben a próféta neve és a származási helye követ. Ehhez a típushoz összehasonlítási alapot az Ézs 1,1 kínál, ahol a חזון ישעיהו szerkezet szerepel. Itt tehát egy, a Kispróféták könyvein kívül is ismert formáról van szó. Ez viszont inkább arra utal, hogy Abd és Náh 2. felirata esetében tisztán formai parallelről van szó, amelyből nem következtethetünk könyveken átívelő redakcionális folyamatokra.⁴²

	כֹּשֵׁא	Címzett	חזון	דְּבַר־יְהוָה	Név	Származás	Mellékmondat (אֲשֶׁר חִזָּה)	Név	Titulus	*
Náhum 1,1a	*	*								
Habakuk	*		*				*	*	*	*
Zakariás 9,1	*			*						*
Zakariás 12,1	*			*						*
Malakiás	*			*	?					*
Abdiás			*		*					
Náhum 1,1b			*		*	*				*

K. Koch szerint jól megkülönböztethető egy negyedik kezdési formula is („narrative Wortgeschehensformel”), az ún. „bevezető mondat” típusa: Jón 1,1; Hag 1,1; Zak 1,1.⁴³ E típuson belül jól elkülöníthető Jónás felirata, amely a többi prófétai könyvből igen, de más feliratokból nem ismert „Wortereignis”-formulával indul.⁴⁴

Hageus és Zakariás könyvének felirata formailag szoros egyezéseket mutat egymással. Bevezetesként egy igei mondat áll a könyv elején, amelyet a דְּבַר־יְהוָה kifejezés

³⁹ Fohrer, G.: *Einleitung in das Alte Testament*. Quelle & Meyer, Heidelberg 1969, 511.

⁴⁰ A Zak 12,1 az על prepozíciót használja, míg a Mal 1,1 az אל, prepozíciót. Sellin, E.: *i. m.* 541. skk. és Mason, R.: *The Books of Haggai, Zechariah and Malachi*. CBC, Cambridge 1977, 139. skk. szerint a Mal 1,1 feliratát a Zak 9,1; 12,1 után alakították ki, míg Nogalski, J.: *Redactional Processes in the Book of the Twelve*. BZAW 218, Walter de Gruyter, Berlin–New York 1993, 187. skk. ezzel szemben épp a deuterozakariási felirat függőségét feltételezi a Mal 1,1-hez képest. Vö. Childs, B. S.: *i. m.* 492. skk., Redditt, P. L.: *Haggai, Zechariah and Malachi*. NCBC 28, Marshall Pickering, London 1995, 320.

⁴¹ Wöhrle, J.: *i. m.* 42–44.

⁴² Uo. 44.

⁴³ Koch, K.: *i. m.* 170–171. Wöhrle ezekhez hozzáveszi még a Hós 1,2a-t: ebben a versben, véleménye szerint, egy régi bevezetés szerepelhet, amely elé beillesztették a Hós 1,1 új feliratát a Hós, Ám, Mík és Zof „Négy próféta könyve” összefűzésének a keretében; a Hós 1,2a tehát aligha függ össze a Kisprófétákon átívelő redakciós folyamatokkal, ld. Wöhrle, J.: *i. m.* 31., 45.

⁴⁴ Uo. 171.

mint alany, állítmányként pedig a **ייה** ige perfektumi alakja alkot. Ezt követi a pontos datálás (hónap, nap) és az év megnevezése az uralkodóra való hivatkozással; a próféta neve a mondat legvégén szerepel (Hag 1,1; Zak 1,1). Mindkét esetben (Hag 1,1; Zak 1,1) ez a mondat nem a könyv teljes tartalmát karakterizálja és datálja, hanem csak az ehhez csatlakozó első prófétai beszédet, esetleg beszéd-kompozíciót, hiszen a további datálások már az újabb beszéd(ek)hez tartoznak (Hag 2,1.10; Zak 1,7; 7,1).⁴⁵ Hasonló konstrukció mutatható ki Ezékiel könyve elején is (Ez 1,1 skk.).⁴⁶ Mindkét könyvben a fenti elemek arra a datálásra következnek, melyek Dárius perzsa király uralkodási évét hozzák – igaz, eltérő prepozíciókkal csatlakoztatva a próféták neveihez és megjelölésükhöz (**יבִּי**).⁴⁷ További különbség, hogy Haggeus még a címzetteket is megnevezi (Zerubbábel és Jósua).

Mindezek alapján Haggeus és Zakariás szoros kapcsolata feltételezhető, s a „Négy próféta könyvé”-nek analógiájára beszélhetünk az ún. „Két próféta könyvé”-ről is, melynek összeállítására a csoportra vezethető vissza, akiktől a bevezető mondatok származnak.⁴⁸ Ezt a feltételezést erősíti tovább az a datálási szisztéma, mely mindkét könyv korpuszát átfogja (lásd Hag 1,1.15; 2,1.10.20; Zak 1,1.7; 7,1). Bár bizonyos eltérések is jól megfigyelhetők e bevezetések között,⁴⁹ ám a különbözőségek ellenére a Haggeus és Zakariás 1–8 között lévő irodalmi összefüggés nagyon valószínű.⁵⁰

3. Összefoglalás

A prófétai iratok feliratainak vizsgálata tehát önmagában is arra utal, hogy a Kispróféták könyvét több kisebb gyűjtemény előzhette meg:

1. Hóseás, Ámós, Mikeás és Zofóniás azonos, a **יבִּי**-sablonhoz tartozó és datálást is tartalmazó feliratai azt mutatják, hogy ez a négy irat eredetileg egy önálló kis gyűjteményt alkotott. Ez a „Négy próféta könyve” nevet kapta, és előállítását minden bizonyosan egy deuteronomista szerkesztőnek, illetve szerkesztői körnek köszönheti.

2. Náhum és Habakuk könyvét egy későbbi redakciós lépésben csatolták a fenti korpuszhoz. E két könyv felirata az „egyszerű **יבִּי**-sablon” típusába sorolható. Az így létrejött gyűjteményt nevezi a szakirodalom „Több próféta könyvé”-nek.

3. Haggeus könyve és a Zakariás 1–8 nem tartalmaz címfeliratot, hanem datálást tartalmazó bevezető mondattal indul. Ez a „Két próféta könyve”, amely redakcionálisan elválaszthatatlanul összetartozik, s valószínűleg a perzsa időszakban csatolták a már létező „Több próféta könyvé”-hez.

⁴⁵ Wöhrle, J.: *i. m.* 171.

⁴⁶ Ld. Zimmerli, W.: *Ezechiel 1–24*. BK 13,1, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1969, 21–23.

⁴⁷ A Hag 1,1-ben ugyanis a **יבִּי**, míg a Zak 1,1-ben az **אל**, prepozíció szerepel. E parányi eltérés alapján a két prófétai könyv közös redakciótörténetét elutasítja Kessler, J.: *The Book of Haggai: Prophecy and Society in Early Persian Yehud*. VT.S 91, Brill, Leiden 2002, 56. skk., vö. Reventlow, H. Graf: *i. m.* 36. kk. Véleménye azonban kisebbségi vélemény, amit magam sem osztok, ld. a folytatást.

⁴⁸ Ld. Ackroyd, P.: *The Book of Haggai and Zechariah 1–8*. In: *Journal of Jewish Studies* 3 (1952), 151–156.; Beuken, W. A. M.: *Haggai–Sacharja 1–8: Studien zur Überlieferungsgeschichte der frühnachexilischen Prophetie*. Studia Semitica Neerlandica 10, Van Gorcum & Co., Assen 1967, 31. skk.; Tollington, J., E.: *Tradition and Innovation in Haggai and Zechariah*. JSOT.S 150, JSOT Press, Sheffield 1993, 47., és újabban Wöhrle, J.: *i. m.* 285. skk.

⁴⁹ Például a datálás a Hag 1,1-ben az év, hónap, nap megjelölését is tartalmazza, míg a Zak 1,1-ben csupán az évet és a hónapot; a Hag 1,1 királynak (**יבִּי**) nevezi Dáriust, a Zak 1,1-ben viszont elmarad ez a cím. A próféta neve előtt szereplő, eltérő prepozíciós szerkezethez lásd fentebb, a 41. lábjegyzetet.

⁵⁰ Wöhrle, J.: *i. m.* 45–46.

4. Jóel, Abdiás, Jónás és Malakiás könyveinek feliratai formailag nem egységesek, ám egyikük sem tartalmaz datálást. Ezek a könyvek minden valószínűség szerint a legkésőbbi bővítéshez tartoznak.⁵¹ Ez alól esetleg Jóel könyve jelent csak kivételt, amit a kutatók egy része szerint talán elsőként kapcsoltak hozzá a „Négy próféta könyve” korpuszhoz.

Természetesen, ahogy azt fentebb már hangsúlyoztam, ezek az összegző megállapítások önmagukban olyan „munka-hipotézisek”, melyeket az egyes prófétai iratok részletes redakciótörténeti vizsgálata során vagy megerősíteni, vagy korrigálni szükséges. Összességében azonban elmondhatjuk, hogy a redakciótörténeti kutatások eredményei jórészt alátámasztják, illetve tovább árnyalják ezeket a megállapításokat. Az iratkezdekések elemzése tehát olyan növekedési modellt vázol fel, mely innovatív a prófétai iratok redakciótörténeti kutatásában.

Felhasznált irodalom

- Ackroyd, P.: The Book of Haggai and Zechariah 1–8. In: *Journal of Jewish Studies* 3 (1952), 151–156.
- Archer, G., L.: *Az ószövetségi bevezetés vizsgálata*. Keresztyén Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest 2001.
- Beuken, W. A. M.: *Haggai–Sacharja 1–8: Studien zur Überlieferungsgeschichte der frühnachexilischen Prophetie*. Studia Semitica Neerlandica 10, Van Gorcum & Co., Assen 1967.
- Childs, B., S.: *Introduction to the Old Testament as Scriptura*. Philadelphia, Fortress Press 1980.
- Cornill, C. H.: *Einleitung in das Alte Testament* (Grundriss der Theologischen Wissenschaften II/1), 2. neu bearbeitete Auflage, Freiburg, J. C. B. Mohr, 1892.
- Deissler, A.: *Zwölf Propheten III: Zefanja, Haggai, Sacharja, Maleachi*. Die Neue Echter Bibel, Echter Verlag, Würzburg 1988.
- Eissfeldt, O.: *Einleitung in das Alte Testament*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1964.
- Elliger, K.: *Das Buch der Zwölf Kleinen Propheten II*. ATD 25, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1959.
- Ewald, H.: *Die Propheten des Alten Bundes*. 3 Bd. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1868.
- Fohrer, G.: *Einleitung in das Alte Testament*. Quelle & Meyer, Heidelberg 1969.
- Fuller, R. E.: The Form and Formation of the Book of the Twelve: The Evidence from the Judean Desert. In: House, P. R. – Watts, J. W. (Eds.): *Forming Prophetic Literature*. Sheffield Academic Press, Sheffield 1996, 86–101.
- Horst, F.: *Die Zwölf Kleinen Propheten. Hosea bis Micha*. HAT 14, Mohr-Siebeck, Tübingen 31964.
- Jeremias, J.: *Kultprophetie und Gerichtsverkündigung*. WMANT 35, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1970.
- Kessler, J.: *The Book of Haggai: Prophecy and Society in Early Persian Yehud*. VTS 91, Brill, Leiden 2002.
- Koch, K.: Prophetenüberschriften. Ihre Bedeutung für das hebräische Verständnis von Prophetie. In: Graupner, A. – Delkurt, H. – Ernst, A. B. (Hg.): *Verbindungslinien. Festschrift W. H. Schmidt*. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2000, 165–186.
- Mason, R.: *The Books of Haggai, Zechariah and Malachi*. CBC, Cambridge 1977.
- Meinhold, A.: *Maleachi*. BK 14,8, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 2006.
- Nogalski, J.: *Literary Precursors to the Book of the Twelve*. BZAW 217, Walter de Gruyter, Berlin–New York 1993.
- Nogalski, J.: *Redactional Processes in the Book of the Twelve*. BZAW 218, Walter de Gruyter, Berlin–New York 1993.
- Redditt, P. L.: *Haggai, Zechariah and Malachi*. NCBC 28, Marshall Pickering, London 1995.

⁵¹ Wöhrle, J.: *i. m.* 48. Vö. Zenger, E. et alii (Hg.): *i. m.* 520.

- Rendtorff, R.: *Theologie des Alten Testaments. Ein kanonischer Entwurf*. Band 1: Kanonische Grundlegung, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1999.
- Reventlow, H. Graf: *Die Propheten Haggai, Sacharja und Maleachi*. ATD 25,2, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1993.
- Rózsa Huba: *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*. 2. kötet, Budapest, Szent István Társulat 1996.
- Rudolph, W.: *Haggai–Sacharja 1–8/9–14 – Maleachi*. KAT 13,4, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh 1976.
- Schart, A.: *Die Entstehung des Zwölfprophetenbuches* (BZAW 260), Berlin–New York, Walter de Gruyter 1998.
- Schmidt, W. H.: *Die deuteronomistische Redaktion des Amosbuches*. ZAW 77, Walter de Gruyter, Berlin 1965, 168–193.
- Sellin, E.: *Das Zwölfprophetenbuch* (KAT 12), A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig–Erlangen ³1930.
- Seybold, K.: *Nabum, Habakuk, Zephanja*. ZB: AT; 24,2, Theologischer Verlag, Zürich 1991.
- Steuernagel, D. C.: *Einleitung in das Alte Testament*. Sammlung Theologischer Lehrbücher. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen 1912.
- Tollington, J. E.: *Tradition and Innovation in Haggai and Zechariah*. JSOT.S 150, JSOT Press, Sheffield 1993.
- Wahl, O.: *Die Bücher Micha, Obadja und Haggai*. Geistliche Schriftlesung 12, Patmos Verlag, Düsseldorf 1990.
- Wolff, H. W.: *Dodekapropheten 1: Hosea*. BKAT 14,1, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1961.
- Wolff, H. W.: *Dodekapropheten 2: Joel und Amos* (BKAT 14,2), Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1969.
- Wolff, H. W.: *Dodekapropheten 3: Obadja und Jona* (BKAT 14,3), Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1977.
- Wöhrle, J.: *Die frühen Sammlungen des Zwölfprophetenbuch: Entstehung und Komposition (Hos–Mal)*. BZAW 360, Walter de Gruyter, Berlin–New York 2006.
- Zenger, E.–Fabry, H.-J.–Braulik, G. et al. (Hg.): *Einleitung in das Alte Testament*, Kohlhammer, Stuttgart ⁶2006.
- Zimmerli, W.: *Ezechiel 1–24*. BK 13,1, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1969.